

FILOSOFIJOS ISTORIJOS KLAUSIMAI

A. GAIGALAITĖ

ISTORIOGRAFINĖS KONCEPCIJOS LIETUVOJE

Istorija kaip mokslas šiandienine jo prasme ėmė formuotis Italijoje XV—XVI a., kai į istorijos areną išėjo buržuazija. Renesanso epochoje gimusi humanistinė istoriografija skyrėsi ir nuo senovės mokslininkų raštų ir nuo viduramžių metraštininkų kronikų. Humanistai — N. Makiavelis (N. Machiavelli), Ž. Bodenas (J. Bodin) ir kiti — nebesitenkino vien istorinių įvykių aprašymu — jie stengėsi išaiškinti vidinius visuomeninių reiškinių dėsningumus, ieškodami jų politinėje, socialinėje kovoje, gamtos jėgų poveikyje ir pan. Istorikai humanistai daug dėmesio skyrė istoriniams šaltiniams, ieškojo senų dokumentų, bet juos vertino gan kritiškai, ypač viduramžių metraščius, kronikas. Būtent šaltinių kritika jie padėjo pagrindą šių laikų istorijos mokslui. Kaip pagalbiniai istorijos mokslai tuo metu susiformavo archeologija, archeografija, numizmatika, istorinė geografija. Analizuodami kultūros raidą, jie sukūrė istorijos periodizaciją, išskirdami senuosius, vidurinius ir naujuosius laikus. Pažymėtina, kad vietoje lotynų kalbos jie ėmė naudoti gimtąsias kalbas.

Tačiau jų istoriografija išlaikė ir nemaža viduramžiais susiformavusių elementų. Istoriją jie vaizdavo kaip atskirų asmenų, o ne liaudies masių istoriją, rašė beveik be išimties politinių įvykių, politinės kovos klausimais.

Iš Italijos plisdama į kitas šalis, humanistinė ideologija įgyja savitus vietinių sąlygų formuojamus bruožus. Lietuvoje tuo metu dar buvo rašomi metraščiai. Lietuvos metraščiai yra „Lietuviškos giminės pradžia“, „Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštis“ ir „Bychovco kronika“. Knygoje „Renesansas ir humanizmas Lietuvoje“ J. Jurginis pažymėjo: „Lietuvos metraščiuose yra įrašytos ne tik Palemono, Gedimino sapno, Vytauto pabėgimo iš kalėjimo ir kitos legendos, bet ir nemaža fantastinių dalykų, kurie priklauso ne istoriografijai, o grožinei literatūrai. Bet užtat Lietuvos metraščiuose nėra to, ko pilna kitų kraštų kronikose, nėra religijos ir dvasininkų aukštino ir nėra dangiškų

stebuklų. Lietuvos metraščių turinys ištiesai pasaulietinis. Tai galima paaiškinti renesanso ir humanizmo įtaka“¹.

XVI a. pabaigoje rašė žymūs lietuvių-lenkų istorikai Motiejus Strijkovskis (M. Strykowski), Mykolas Lietuvis (Michalonis Lituani), Albertas Vijukas-Kojalavičius (A. W. Kojalowicz). Jų darbuose pastebima viduramžių kronikų įtaka, humanizmo istoriografijos elementų nedaug.

Kai jėzuitai sustabdė protestantizmo ir humanizmo idėjų plitimą Lietuvoje, katalikų bažnyčios įtakon grąžinta visuomeninė mintis, tame tarpe ir istorijos mokslas, kuriam laikui sustingo. Nuo XVIII a. Europos visuomeninę mintį ima veikti prancūzų švietėjų idėjos. Nemenkinant tradicijų nepalikusio graikų ateizmo reikšmės, Prancūzijos švietėjus reikia laikyti šiuolaikinio ateizmo pradininkais. Tačiau, antra vertus, Volteras (F. Voltaire), pavyzdžiui, teigė, kad religija liaudžiai reikalinga. Nuo religijos jie stengėsi atiboti tik mokslą ir filosofiją. Istorijos procesas, prancūzų švietėjų nuomone, vyksta, tobulėjant žmonijos žinojimui, kuris pagaliau sukurs geriausią visuomeninę santvarką. Jų istoriniai darbai populiarūs, skatiną tą geresnę santvarką kurti. Švietėjai daug dėmesio skyrė kultūrai, taip pat ekonomikos ir technikos istorijai. Tuo laikotarpiu kaip atskiras mokslas išsiskiria liaudies, tautos buities ir etninės kultūros tyrinėjimai — etnologija (etnografija). Savo darbuose prancūzų švietėjai naudojo daug faktinės medžiagos, esminius faktus stengdamiesi atskirti nuo antraeilių.

Lietuvos ir Lenkijos valstybiniam gyvenimui, kaip ir istoriografijai, prancūzų švietėjų įtaka buvo silpna. Tuo metu dirbusių istorikų M. Dodelio, A. Naruševičiaus darbams būdingas fideizmas.

Lietuvoje ir Lenkijoje kur kas stipriau pasireiškė XIX a. pirmojoje pusėje Vokietijoje susiformavęs romantizmas. Romantizmas iš dalies buvo nukreiptas prieš švietėjišką pasaulėžiūrą ir turėjo aiškias monarchistines tendencijas. Tačiau į istorijos mokslą, — be siauro patriotizmo, tam tikro misticismo bei atskirų asmenybių aukštinimo, — jis įnešė nemažą teigiamų naujovių. Istorikai romantikai pradėjo tyrinėti politinę ekonomiką, teisės istoriją, socialinę istoriją, tarptautinius santykius, istorinę geografiją. Jie stropiai rinko ir publikavo šaltinius, rašė šaltinių kritikos klausimais. To meto prancūzų istorikai pastebėjo netgi klasių kovą. Apskritai, XIX a. pirmosios pusės istorikai rašė daugiausia politinės istorijos klausimais. Tuo metu buvo imta leisti periodinius istorijos leidinius, sušauktos pirmosios istorikų konferencijos.

Romantizmo laikotarpiu dirba žymusis lietuvių istorikas S. Daukantas. S. Daukanto pasaulėžiūrai, jo istorijos darbams didesnę įtaką padarė prancūzų romantikai, kuriems būdinga stipri švietėjų įtaka.

¹ J. Jurginis, *Renesansas ir humanizmas Lietuvoje*, Vilnius, 1965, p. 130.

Romantizmas darė didelę įtaką visam tuometiniam Lietuvos visuomeniniam judėjimui. Ryškiausias tokio judėjimo pavyzdys buvo šbravcų veikla. Stambiausiu revoliucinio romantizmo atstovu Lietuvoje buvo Vilniaus universiteto profesorius J. Lelevelis, nemaža vietos savo darbuose skyręs Lietuvos—Lenkijos valstybės žlugimo priežasčių tyrinėjimui. Lenkijos istorijoje jis atkreipė dėmesį į klasinės nelygybės atsiradimą, klasių kovą, bažnyčios ir valstybės vaidmenį, įsitvirtinant feodalų valdžiai. K. Marksas pažymėjo: „Kruopščiai ištyrinėjęs ekonomines sąlygas, kurios lenkų valstietį iš laisvo pavertė baudžiauninku, senukas Lelevelis savo tėvynės pavergimo priežasčių išaiškinimui davė daug daugiau, negu visas bŪrys rašytojų, kurių nuopelnais telieka tik koliojimas Rusijos adresu“².

XIX a. viduryje buvo sukurta K. Markso ir F. Engeldo filosofija. Mokslinio komunizmo kūrėjai įrodė, kad visuomenės raida vyksta, kintant gamybiniais žmonių santykiams. Tuo pagrindu nustatė objektyvius istorijos reiškinių klasifikavimo kriterijus ir sukūrė teoriją apie ekonominių formacijų kaitą, K. Marksas ir F. Engelsas davė istorijos materialistinio aiškinimo metodiką ir pasiūlė naują istorijos periodizaciją. Marksistinė istorijos koncepcija leido peržiūrėti ir naujoviškai išspręsti daugelį istorijos mokslo klausimų, kaip klausimą apie asmenybės ir masių vaidmens santykį, klasių kovą, socialistinę revoliuciją ir kt.

Pirmisiais istorikais marksistais buvo įvairių kraštų proletariato revoliucinio judėjimo vadovai. Anglijoje tai buvo H. Haindmanas (M. H. Hyndman), U. Moris (W. Morris) ir E. Baksas (E. B. Bax), Vokietijoje — socialdemokratų partijos vadovai ir istorinių žinių populiarintojai A. Bebelis (A. Bebel), K. Kautskis (K. Kautsky), E. Bernšteinas (Ed. Bernstein), Jungtinėse Amerikos Valstijose — A. Klusas (A. Kluss), M. Neilas (G. Mc. Neill), F. Zorgė (F. Sorge), Rusijoje — G. Plechanovas, V. Leninas, Lenkijoje — K. Varynskis (K. Warynski), S. Dikšteinas (S. Dickstein), L. Kšivickis (L. Krzywicki), R. Liuksemburg (R. Luxemburg), J. Marchlevskis (J. Marchlewski), Prancūzijoje — Ž. Gedas (J. Guesde), P. Lafargas (P. Lafargue), Lietuvoje — V. Kapsukas, Z. Angarietis.

V. Lenino atlikti Rusijos ūkio peraugimo iš kapitalizmo į imperializmą istorijos tyrimai išplėtė ir pagilino marksistinę istorijos koncepciją.

Greta marksistinės istorijos mokyklos XIX a. antroje pusėje išaugo pozityvistinė istorijos mokykla. Jos kūrėjais buvo anglų istorikai, nes Anglija tuo metu buvo stipriausia buržuazinė-kolonijinė valstybė. Pozityvistinei istorijos mokyklai buvo būdingi ekonomikos, socialinių klau-

² K. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т. 12, М., 1958, стр. 435.

simų, jūrų prekybos istorijos tyrimai. Daug dėmesio skiriama mediavistikai — viduramžių istorijai. Atsirado vadinamoji istorinė-juridinė kryptis, tyrinėjusi senuosius juridinius aktus ir teisės normas. Kaip mokslai susiformuoja istoriografija, sfragistika. Savo darbuose plačiai naudodami faktus, o išvadas pasidaryti palikdami pačiam skaitytojui, pozityvistai istorijos moksle įteisino objektyvizmą. XIX a. antroje pusėje pagerėjo istorijos dėstymas aukštosiose mokyklose — profesoriai skiriami pagal išsilavinimą, o ne pagal luomą ir tikybę, studentų moksliniam ir praktiniam darbui įvesti seminarai. Pagausėjo istorinė periodika, padažnėjo konferencijos, atsirado tarptautiniai kongresai. Istorija buvo bandoma pakelti iki tikslųjų mokslų disciplinų statuso. „Istorija yra tikslus mokslas“, — sakė H. Boklis (H. T. Bucle).

Lenkijoje pozityvizmas turėjo didelį poveikį (S. Smolka, T. Korzonas ir kt.). Lietuvoje XIX a. antrojoje pusėje didesnio poveikio jis turėjo publicistikai (V. Kudirka ir kt.). Tuo metu Lietuvos istorija — daugiausia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorija — susidomėjo rusų mokslininkai V. Antonovičius, M. Liubavskis, M. Vladimirkis-Budanovas ir kiti. Jie parašė darbų, analizuojančių feodalizmo laikotarpio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinę ir ekonominę santvarką.

Iš lietuvių istorijos mokslo srityje dirbo J. Maironis ir J. Basanavičius. Pozityvistinė istorijos mokykla įtakos jiems nepadarė. Jie buvo neoromantizmo atstovai. J. Jurginis pažymėjo, kad pozityvizmas „išigalėjo stambiųjų kapitalistinių valstybių: Anglijos, Prancūzijos, Vokietijos istoriografijoje. Pavergtoms tautoms ji mažiausiai tiko, nes nežadino tautinio jausmo ir istorijos vyksmą vaizdavo be šuolių ir staigių posūkių. Kapitalistinė stabilizacija buvo aiškinama lygsvaros dėsniu. Pozityvizmas kai kuriais savo teiginiais buvo artimas racionalizmui, kuriuo bodėjosi romantikai. Romantizmas buvo daug palankesnis interpretuoti tautai ir savaimingai jos dvasiai. Jis leido pateisinti net atsilikimą“³.

Lietuvos istorija tuo metu iš tiesų buvo svarbus nacionalinio judėjimo veiksnys — senovės Lietuvos ir Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės idealizavimu buvo skatinamas patriotizmas, ugdomas tautinis sąmoningumas. Kylant lietuvių buržuazijai, Lietuvos istorijos studijoms atsidėjo vis daugiau žmonių. Dalis jų mokėsi Šveicarijos ir Vokietijos universitetuose, kur dar buvo stipri vokiškojo romantizmo mokykla. Nenuostabu, kad J. Totoraičio, J. Stakausko, A. Steponaičio, P. Penkausko raštuose neoromantizmo tendencijos labai žymios. Reikia nepamiršti ir to fakto, kad minėti istorikai buvo dvasiškiai. Kiti, kaip A. Janulaitis, I. Jonynas, baigę mokslus Rusijos universitetuose, buvo liberalinių pažiūrų. Jų darbuose kai kada ryški ir marksizmo įtaka.

³ J. Jurginis, *Istorija ir poezija*, Vilnius, 1969. p. 264.

Apskritai, po pirmojo pasaulinio karo pastebimas istorijos mokslo smukimas. Pozityvizmas, tvirčiausia buržuazinės istoriografijos atrama, tampa objektyvizmo platforma. Iš kitos pusės, istoriografiją veikia mistinės neotomizmo tendencijos. Metodologijoje išigali eklektizmas ir dogmatizmas, smunka istorijos darbų kokybė, visuomenės dėmesys istorijos tyrimams mažėja. Ryškiausias tokio smukimo pavyzdys yra fašistinė Vokietija, kur istorijos mokslas buvo pajungtas rasistinei teorijai pateisinti.

Lietuvos istorikų tas smukimas nepalietė. Istorijos mokslas Lietuvoje dar buvo augimo stadijoje. Visuomenės susidomėjimas savo praeitimi buvo didelis, o valdančiosios klasės skatino istorinių žinių propagandą. Kauno universitete susibūrė kūrybingas jaunų ir vyresnės kartos istorikų būrys. Dėl šaltinių ir archyvų trūkumo, taip pat dėl ideologinių bei politinių tikslų, buržuazinių Lietuvos istorikų darbų problematika ribojosi daugiausia politiniais Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės kilimo ir jos žlugimo, taip pat karų su kaimynais klausimais. Buvo tik pradama tyrinėti valstiečių padėties, žemės ir sukilimų feodalizmo laikotarpiu klausimai. Publicistai, kariniai veikėjai, iš dalies ir istorikai iš naujųjų laikų istorijos daugiausia dėmesio skyrė nacionalinio judėjimo ir buržuazinės valstybės kūrimosi klausimams.

Nors lietuvių istoriografijos pradininku laikomas S. Daukantas, bet istorijos mokslas — su istoriografija, šaltinių kritika ir kt.—lietuvių autorių imtas kurti tik 1919—1940 metų laikotarpiu.

Greta buržuazinės idealistinės Lietuvos istorikų mokyklos Tarybų Sąjungoje formavosi marksistinė lietuvių istoriografija. Pasirodė šaltiniais paremti stambesnės apimties V. Kapsuko, Z. Angariečio, S. Matulaičio darbai. Jungtinėse Amerikos Valstijose savo darbus paskelbė A. Bimba ir kiti lietuvių publicistai.

Po antrojo pasaulinio karo istorija vėl labai susidomėta visame pasaulyje. Pagilėjo istorijos tyrimų metodika, imta tyrinėti naujųjų ir naujausių laikų problemas, atskirų problemų tyrimai paskelbti stambiomis kolektyvinėmis monografijomis. Istoriniai šaltiniai papildomi sociologiniais, filosofiniais, ekonominiais duomenimis. Imta tyrinėti ekonominė ir socialinė istorija, prekyba, kainos, darbo užmokestis, technikos istorija, demografija, statistika. Istorijos mokslo problemomis tampa tokie klausimai, kaip visuomenės vystymosi įtaka geografinei aplinkai, naudojamos literatūros bei meno kritika ir pan. Įvairiapusiškai tiriama tarptautinių santykių istorija, atsižvelgiant į tarpvalstybinius santykius, politinių veikėjų darbą, geografines, ekonomines, socialines bei psichologines aplinkybes, kurių visuma nulemia vieną ar kitą tarptautinį veiksmą. Išaugo sociologinė Prancūzijos istorikų mokykla, kurios šaknys siekia jau XX a. pradžią. Šiai istorikų grupei, susisipietusiai apie žurnalą

„Anales“, didelę įtaką daro marksistinė istoriografija, ypač istorijos metodologijos srityje.

Apskritai po antrojo pasaulinio karo filosofiniam istorinių problemų sprendimui vadovauja JAV istorikai, propaguodami modernias idealistines filosofines sroves: neopozityvizmą, pragmatizmą, egzistencializmą, neotomizmą. Savo darbuose jie naudojami ir marksistinės metodologijos principais ir jų pagrindu kuria naujas, sau naudingas teorijas. Remdamiesi teigimu, kad aukštas gamybinių jėgų išsivystymo lygis yra varmoji visuomenės jėga, JAV kritikai įrodinėja, kad kapitalistinė santvarka suteikia visas galimybes visuomenei vystytis, sudaro sąlygas išlaikyti demokratinę santvarką ir pan. Socialistiniai pertvarkymai esą reikalingi tik atsilikusiems kraštams, kur žemas gamybinių jėgų išsivystymo lygis. Panašiai iškraipomi ir buržuazijos interesams taikomi kiti istorinio bei dialektinio materializmo teiginiai.

Problematikos ir metodikos srityje toliausiai pažengė ir didžiausią įtaką kitų šalių istorijos mokslui daro prancūzų istoriografija. Joje vis stipriau reiškiasi marksizmo įtaka.

Pažangiausia metodologija — marksizmo-leninizmo istorijos teorija — paremtas tarybinės istorijos mokslas pergyveno tam tikrus sunkumus. Po Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos istorijos mokslui kurį laiką nemažos įtakos turėjo istorikai liberalai N. Karevas, E. Tarle ir kt. Jie parašė veikalų nemarksistinės metodologijos pagrindais, išleidė tendencingai parinktų dokumentų rinkinių, istoriografinių darbų. Didelę įtaką turėjo M. Pokrovskio mokykla, kurios atstovai pervertino prekybinio kapitalo vaidmenį. Nepaisant to, marksistinis istorijos mokslas pirmaisiais po revoliucijos metais vystėsi sparčiai, buvo leidžiami dokumentai, vadovėliai, tyrinėjama revoliucijų istorija.

Vėliau tarybiniame istorijos moksle buvo padaryta ir tam tikrų klaidų. Tai lietė liaudies masių vaidmens istorijoje tyrimą, klasių kovos kapitalistinėje visuomenėje bei nacionalinės buržuazijos reikšmės marksistinę analizę, ekonominių gamybos jėgų vaidmens kapitalizmo sąlygomis vertinimą, buržuazinių demokratinių institucijų ir laisvių reikšmės darbininkų kovai socializmo sąlygomis supratimą. Trūkumų būta 1949—1951 metų laikotarpiu istorijos mokslo kritikos srityje. Vieni istorikai būdavo išaukštinami, kiti pasmerkiami.

Nepaisant minėtų sunkumų, nemažų laimėjimų buvo pasiekta šaltinių publikavimo, karų istorijos studijavimo, valstietijos ir agrarinės istorijos tyrimų srityje. Tyrimų metodikos požiūriu tuometiniai tarybiniai istorikai istoriografinėje literatūroje dalinami į teoretikus ir empirikus, iš kurių pastarieji kruopščiai parengtomis dokumentų ir šaltinių publikacijomis apyvarton įtraukė daug neskelbtos archyvinės medžiagos.

Po Komunistų partijos XX, XXII, XXIII suvažiavimų ir 1962 m. įvykusio visasąjunginio istorikų suvažiavimo tarybinėje historiografijoje įvyko žymus posūkis. Buvo pradėta aktyvi kova, leidusi įveikti subjektyvų visuomeninių reiškinių vertinimą.

Metodikoje ir metodologijoje vėl imta laikytis V. Lenino iškelto reikalavimo, jog, aiškinant visuomeninius reiškinius, reikia remtis faktų visuma. „Visuomeninių reiškinių srityje nėra labiau paplitusio ir labiau nepagrįsto metodo, kaip atskirų faktelių ištraukimas, žaidimas pavyzdžiais. Parinkti pavyzdžius aplamai — yra labai nesunku, bet ir reikšmės tai neturi jokios arba turi grynai neigiamos, nes visas reikalas yra tas, kokios yra atskirų atvejų konkrečios istorinės aplinkybės. Faktai, jeigu jie paimami kaip visuma, savo sąryšyje, yra ne tik „atkaklus“, bet ir neabejotinai įrodantis dalykas. Fakteliai, jeigu jie imami be visumos, be sąryšio, jeigu jie fragmentiniai ir laisvai paimti, yra kaip tik vien žaisliukas arba kažkas dar blogesnio“⁴.

Istorijos problematikoje vis daugiau dėmesio ėmė susilaukti politinė istorija, naujais laikais, socializmo ir komunizmo statybos klausimai. Buvo išplėstas mokslinio tyrimo įstaigų tinklas, subrendo tarybinių respublikų istorikų kadrai, padidėjo jų tyrimų apimtis ir produkcija.

Lietuvių tarybinė historiografija ėmė formuotis iš esmės po antrojo pasaulinio karo. Ji naudojosi praeities patyrimu, pirmųjų lietuvių marksistų — Lietuvos Komunistų partijos vadovų — darbais, rėmėsi istorinio materializmo metodologija. Lietuvių tarybiniai istorikai nemažą darbą atliko, tirdami socialinius-ekonominius santykius, Lietuvos proletariato organizacijas ir jų revoliucines tradicijas. Apibendrinamuosiuose Lietuvos TSR istorijos kursuose, mokykliniuose vadovėliuose ir dokumentų publikacijose imta naudotis nauja, socialinėmis-ekonominėmis formacijomis paremta Lietuvos istorijos periodizacija. Tačiau pokario metais Lietuvos istorijos mokslui taip pat teko įveikti kai kuriuos sunkumus. Dauguma buržuazinių istorikų iš Tarybų Lietuvos pasitraukė. (Kai kurie iš jų savo darbą tęsė Jungtinėse Amerikos Valstijose, Vatikane ir kitur, perspausdindami savo anksčiau paruoštus darbus.) Iš senųjų istorikų Lietuvoje liko A. Janulaitis, S. Matulaitis, I. Jonynas, J. Jablonskis ir P. Pakarklis. Išskyrus P. Pakarklį ir J. Jablonskį, kurie marksistinės metodologijos pagrindu sukūrė vertingų darbų, likusieji tarybų valdžios metais beveik jokių darbų neišspausdino. Tarybinė istorikų karta bren-do tuo metu, kai tarybinis istorijos mokslas buvo dogmatizmo įtakoje, todėl, be abejo, tai atsiliepė ir jų kūrybai. Be to, apibendrinantieji Lie-

⁴ V. I. Leninas, Raštai, t. 23, p. 262.

tuvos TSR istorijos kursai ir kai kurie mažesni darbai, parašyti dar neturint nuodugnesnių Lietuvos istorijos tyrimų, plačiau nepanaudojus archyvinių šaltinių, neišvengė tam tikro schematizmo ir kitų metodologinių trūkumų. Tarybinėje lietuvių istoriografijoje dar iki šiol pasigendama dėmesio teoriniams filosofiniams klausimams, tyrinėtojų laukia daug politinės, taip pat kultūros istorijos klausimų.

Paskutiniajame dešimtmetyje išaugo nauji istorikų kadrai, pagausėjo jų produkcija, plačiau imta tyrinėti socializmo ir komunizmo istorijos problemas, daug dėmesio skiriama Lietuvos Komunistų partijos, darbininkų klasės istorijos klausimams.

Kaip atskiri mokslai Tarybų valdžios metais Lietuvoje susiformavo archeologija ir etnografija, iki to laiko buvę mėgėjų užsiėmimu. Pradėti sociologiniai istorijos tyrimai, nagrinėjama meno, teatro ir kitų kultūros sričių istorijos problematika.

Metodologijoje nuosekliau taikomi istorinio bei dialektinio materializmo principai, naudojamos istoriografinė ir šaltinių kritika, statistika, archyvų ir rankraštytynų medžiaga.

Tačiau tai, galima sakyti, tik pirmieji užmojai. Daug netyrinėtų Lietuvos istorijos problemų savo eilės dar laukia, o kai kurios problemos reikalauja gilesnio, šaltiniais ir dokumentais pagrįsto sprendimo ir naujo marksistinio įvertinimo.